

КОИ КНИГИ ЗА КОНСТАНТИН КОСТЕНЕЧКИ СА БИЛИ ПРЕВЕЖДАНИ ОТ ЕВРЕЙСКИ НА ЕЛИНСКИ ЕЗИК ПРИ ПТОЛЕМЕЙ II ФИЛАДЕЛФ?

Кирил КАБАКЧИЕВ (Велико Търново)

Вече съм посочвал обстоятелството, че според Константин Костенечки последният търновски патриарх се е занимавал с превода на първите пет библейски книги¹. Потвърждение на тази постановка се съдържа и в другия основен източник за Евтимиевата книжовна дейност – Цамблаковото слово за Евтимий. Хипотезата за нов превод на Петокнижието, базираща се на Похвалното слово за Евтимий от Григорий Цамблак, среща възражения от някои медиевисти и бе обявена за предпоставена², граничеща с медиевистичната (не)научна фантастика, погрешна³, рожба на фантазия⁴. Специално за изнесените данни от Константин Костенечки, обосноваващи хипотезата, бе изказано мнение, че „тепърва трябва много точно да се преведат и изтълкуват всички моменти в „Разяснено изложение на буквите“ на Константин Костенечки, които се отнасят до Евтимиевата реформаторска дейност и да се съпоставят с казаното от Григорий Цамблак“⁵. Разбира се, че тук е невъзможно това да бъде направено, а ще се спра само на едно от сведенията в трактата на Константин Костенечки, което потвърждава направения извод за нов превод на Петокнижието от Евтимий Търновски. Трябва да се подчертае, че досега медиевистите изобщо не са обръщали внимание на това, че в трактата се съдържат данни за проведена преводаческа работа от Евтимий Търновски. Сложният стил на средновековния книжовник и самото съдържание на трактата, където се говори за ролята на букви и надредни знаци, за неправилно употребени изрази и погрешни форми и където Евтимий е наречен „велик художник на славянските писмена“ са попречили на медиевистите да видят, че се съобщава и за преводаческа работа. Учените са насочили усилията си да обяснят как са били поправяни книгите и така да очертаят параметрите на евентуалната езиково-правописна реформа⁶, но не са поставили въпроса кои книги са били подложени

на ревизия. Така се стига до извода за поправка на цялата литература от епохата⁷.

За изясняване преводаческата дейност на Евтимий Търновски според Константин Костенечки съществена роля придобива отговорът на въпроса кои книги са били превеждани от еврейски на елински език при Птолемей II Филадельф? Естествено и този въпрос като част от въпроса кои книги са били превеждани от Евтимий Търновски не е бил поставян изобщо, което е задача на следващите редове.

Да се търси отговор на така формулирания въпрос като че ли е неуместно, тъй като той не е в пряка връзка с описанието на извършеното от Евтимий Търновски. Но това е само на пръв поглед. Когато се вземе под внимание насловът на втора глава, където Константин Костенечки разкрива полагане основата на учението от последния търновски патриарх, става ясно, че отговорът е абсолютно необходим и той би могъл да даде една брънка от веригата сведения за тематиката и обхвата на ревизираните от Евтимий Търновски книги. Насловът гласи:

О́ издани ѿ евреѣ въ ѣллинскѣмъ ѣзыкъ, при Птоломѣи Филадельфѣ, и прочѣи издани. и ꙗко растлѣше сѧ ишиимъ ѣзыкъ, и тѣчѣю здѣ нѣ ꙗ въ влѣгарѣ. по сѧ же трѣновскѣи исцѣлише съврѣшенно въ своѣи странѣ⁸.

За превода от еврейски на гръцки език при Птолемей Филадельф и за другите преводи; и как се поквариха те на наш език не само тук, но и у българите. И след това търновци ги поправиха напълно в своята страна⁹.

От цитираните думи на Константин Костенечки става ясно, че бъдат ли определени книгите, превеждани от еврейски на елински език при Птолемей II Филадельф, то ще се определят и книгите, които са били покварени, а след това поправени у търновци. И тъй като в същата втора глава изрично се подчертава, че Евтимий Търновски не е оставил оутвърждения по правопис, а е положил основа на учението, то неизбежно се налага заключението, че точно тези книги, в които се съдържа основата, са ревизирани от търновския реформатор. На читателя би могло да се стори странно как досега не е забелязана посочената „подробност“ и как не е определено за кои книги става въпрос. Както ще покаже анализът на историята на старозаветния превод от еврейски на елински език, разказана от Константин Костенечки, в текста се намират известни препятствия, които по всяка вероятност не са позволили на медиевистите да очертаят тематиката и обхвата на преведените при Птолемей II Филадельф библейски книги.

Още в началото на втора глава писателят възвеличава Птолемей II Филадельф, защото той е успял да предаде всички „божествени писания“ откак свят светува на толкова много гръци и царства (15). Тук като че ли преводът не е съвсем задоволителен, тъй като в оригинала въ толикъ

са писали по двама заедно¹⁰. От преводния текст и перифразата следва да се разбира, че при разказа си Константин Костенечки се опира на три източника. Първият е писмото на Аристей и то съобщава за изпращане от страна на архиеерея Елеазар само на Закона, чийто превод е започнат „с Димитрий, царския преводач“ и преводът е бил направен за седемдесет и два дни. Вторият източник – Йосиф Флавий, потвърждава сведението на Аристей, че преводът е осъществен за седемдесет и два дни. Третият източник, обозначен като „други“, представя данни, че преводачите са работили по двама заедно. В логико-семантичен план се получава, че третият източник – „други“, се противопоставя на първите два със съобщеното за работа на преводачите по двама. Но първите два извора до тук не казват нищо около обстоятелството по колко преводачи са превеждали Закона, та да влязат в противоречие с третия. Те представят други подробности, свързани с превода на Седемдесетте – изпращането на Закона от Елеазар и времето, за което е бил осъществен преводът. Тази логическа непоследователност налага да се направи съпоставка с оригиналния текст: *Тѣ начѣнше съ Димитріємъ црѣвѣмъ словоположникомъ и въ ѡвѣ дни съврѣшише, и ѡ҃во Іѡсѣпъ си҃це глѣетъ, прѡчїи же іако по двѣ въ динѣ писаше. и тако съставлѣше не ѡбрѣтѣ единой чрѣти растоїніе въ вѣскѣ* (101).

Вече сме обръщали внимание, че в изданието на оригиналния текст в сравнение с ръкописа има известна разлика, макар и съвсем минимална¹¹. Става въпрос за това, че в ръкописа след *прѡчїи же* има поставена точка¹². Самият Константин Костенечки заявява, че „точката отделя целия израз“ (67). Иначе казано, изразът, в който фигурира *прѡчїи же* е: *и ѡ҃во Іѡсѣпъ си҃це глѣетъ, прѡчїи же*. Дали поради недостатъчно схващане смисъла на текста, дали пък поради недоглеждане издателят на Сказанието В. Ягич е променил пунктуацията и с поставяне на точка вместо запетая от две части, съставлящи израза, се е получила една. С пренебрегване на точката пък втората част на израза (*прѡчїи же*) е отнесена към следващото изречение. Очевидно тази пунктуация е следвана и от Х. Голдблат¹³, и от преводача, поради което се прави заключението, че според други (третият източник) преводачите са работили по двама заедно. Когато се вземе под внимание пунктуацията в ръкописа и мнението на Константин Костенечки за точката като препинателен знак, което не се различава от съвременното, следва да се приеме, че Йосиф Флавий (вторият източник) съобщава за други. Това означава, че писателят Константин Костенечки не е включил трети извор за историята на Септуагинта. Възниква въпросът: Кои са другите, за които говори Йосиф Флавий? Какво се обозначава със съчетанието *прѡчїи же*? Имайки предвид, че във втора глава Константин Костенечки разказва за старозаветните преводи от еврейски на елински език и по-специално в анализираното

място се съобщава за изпращане на Закона и неговия превод, то неизбежно се налага изводът – за Йосиф Флавий са били преведени не само първите пет библейски книги, но и останалите старозаветни, бил е преведен целият Стар завет. И наистина мнението на юдейския историк по този въпрос е точно в същия смисъл¹⁴. Във връзка с въвеждане на казаното от Йосиф Флавий не може да се даде определен отговор на въпроса кои книги според Константин Костенечки са били превеждани от еврейски на елински език при Птолемей II Филадельф – Моисеевото петокнижие или целият Стар завет?

Към отговора на този най-важен за нас въпрос ни насочва едно „незнание“ на Константин Костенечки. Ето какво пише той за първия старозаветен превод от еврейски на елински език, с който започна прегледът на седемте старозаветни превода: **Защото още при Птолемей Братолюбец се преведе от еврейски на елински език сто и тридесет години преди раждането на Господ в плът (17).** От превода на съвременен български език следва, че средновековният книжовник не е знаел кога е живял Птолемей II Филадельф. Подобно убеждение се подсилва от обстоятелството, че в бележките към превода за египетския монарх са посочени годините 283–247 пр. н. е. (193, бел. 1). Ще да рече, че именитият наш книжовник и последовател на Търновската книжовна школа греша с повече от един век, което едва ли е в полза на това да бъде проявявано доверие към сведенията в трактата и преди всичко към сведенията, свързани с превода на библейските текстове при Птолемей II Братолюбец. Възможна ли е такава хронологическа грешка? Твърде подробното представяне на легендата за Септуагинта и прегледът на останалите шест превода ни кара да гледаме скептично на евентуална грешка от хронологично естество и да се обърнем към думите на писателя: *При Птоломѣи въ тѣчию братолюбѣци прѣвѣѣ изда се ѿ еврѣискѣго ѣзѣка въ елѣинѣскии, прѣ ꙗко лѣ ꙗко плѣти рожѣства гѣна (104).* От пунктуацията се вижда, че пред предлога *прѣ* има поставена запетая, а за Константин Костенечки тя „не отбелязва завършена реч, сиреч цял израз, но ограничава една част, все едно, че казва малко почивка в средата на речта, за да стигнем удобно до пристанището на точката“ (67). Между другото би трябвало да се отбележи, че наречието *тѣчию* и числителното-прилагателно *прѣвѣѣ* са останали в превода без еквиваленти. Иначе казано, според Константин Костенечки при Птолемей Братолюбец се е издало само (*тѣчию*) най-първото (*прѣвѣѣ*) от еврейски на елински език, а след това е станало нещо друго сто и тридесет години пр. Хр. Що се отнася до най-първото, то несъмнено е Петокнижието, тъй като става дума за старозаветни преводи, а и „другото“ би следвало да се свърже с първия превод на Стария завет, защото веднага след това писателят започва разказа си за втория превод на Стария завет, извършен от Акила. Следвайки мисълта на Константин Костенечки

за запетаята, тя не отбелязва завършена реч, а само ограничава част от нея, неминуемо би трябвало да се приеме, че **сто и тридесет години преди раждането на Господ в плът** е частта от израза, която ни води към „пристанището на точката“. А „пристанището“ е ни повече, ни по-малко край на историята на първия превод на Стария завет от еврейски на елински език. Отново подчертавам, че непосредствено след това започва историята на втория превод и разказът за неговия автор Акила. Оттук не може да се направи друго заключение, освен че за Константин Костенечки първият превод на Стария завет започва с превод на Петокнижието, на най-първото (πρῶτον) от Библията при Птолемей II Филадельф и завършва **сто и тридесет години преди раждането на Господ в плът**. Възможно ли е изразът да има този смисъл и ако наистина е така, откъде черпи сведения Константин Костенечки да твърди толкова уверено, че първият превод на Стария завет е извършен на два етапа – най-напред се „издава“ Петокнижието, а след това другите старозаветни книги и преводът е приключил **сто и тридесет години пр. Хр.**? Кое му дава основание да определя точно времето, когато е бил завършен преводът на Седемдесетте? Тук на помощ ни идва предговорът на книга Премъдрост Иисуса, син Сирахов. В него се казва, че при пребиваването му в Египет в тридесет и осмата година от царуването на Птолемей VII Евергет, т. е. 132 г. пр. Хр., са били вече преведени „Закона, Пророците и др. книги“, под което название се разбира целият В. Завет¹⁵. С други думи, трите части на Стария завет към 130 г. пр. Хр. са били вече преведени на елински език.

В непосредствена връзка с историята на Септуагинта е и още едно „тъмно“ място в трактата, чието изясняване ще спомогне за по-пълно разбиране схващането на Константин Костенечки за историята на първия превод на Стария завет от еврейски на елински език и респективно за определяне тематиката и обхвата на поправяните в България книги.

Вече стана дума, че във втора глава на трактата си писателят прави кратък преглед на седемте превода на Стария завет от еврейски на елински език. Когато завършва прегледа с Лукиановата рецензия, средновековният книжовник заявява: **когато някои от божествените писания се поквариха, преводачите ги поправиха, но не защото при Птоломей не бяха преведени съвършено** (разр. м. – К. К.). А колкото беше останало непреведено от Стария и Новия завет след това, и него преведоха, което е чудо! (18). Х. Голдблат интерпретира съответното място по следния начин: „И истинско чудо се случило. Тези издатели първо публикуват онези части от Стария завет, които все още не били преведени, а по-късно книгите на Новия завет...“¹⁶. За запознати с историята на превода на библейския текст цитираните думи и перифразата ще прозвучат неубедително и ще поставят под съмнение поз-

нанията на Константин Костенечки в областта на исагогиката. Причините са две. Изброените от средновековния книжовник преводачи Акила, Симах, Теодотиен и пр. не са имали възможността да преведат непредвидени части от Стария завет. Както се вижда, за самия писател първият превод на Стария завет е приключил сто и тридесет години пр. Хр. Вторият превод на Акила е по-късен от Септуагинта с повече от два века! Как тогава е възможно за Константин Костенечки да е имало и непредвидени старозаветни текстове, след като той обобщава, че сто и тридесет години пр. Хр. цялостният превод на Стария завет е бил завършен и не се дават сведения за останали непредвидени старозаветни текстове? Това противоречие в действителност едва ли принадлежи на авторската мисъл. Към такова съмнение ни подтиква и фактът, че не може да се говори за превод от еврейски на елински език на Новия завет, защото изброените седем превода се свързват със Стария завет, независимо дали при тези преводи обект на внимание е бил целият Стар завет или пък отделни части. И още нещо. Превеждане на новозаветни книги на гръцки (елински) език не е било необходимо, тъй като те са написани на този език, с изключение на евангелието на Матей. От цитирания текст обаче се вижда, че става дума за писания, т. е. имаме мн. ч., което не допуска възможността да се има предвид евангелието от Матей. Не е изключено от тези обстоятелства читателят да си състави мнението, че Константин Костенечки е бил повърхностно запознат с исагогиката, поради което се явяват отбелязаните неточности и противоречия. Дали този средновековен писател не е бил невежа относно езика на Св. писание в двете му части – Стар и Нов завет, както не е бил наясно и с историята на превода от еврейски на гръцки език? Не са ли обаче прекалено много „незнанията“ на Константин Костенечки, които го представят в не съвсем благоприятна светлина? Ако все пак читателят си направи подобен извод, че средновековният книжовник не е наясно с библейския текст, то той ще бъде разколебан в него и ще констатира, че е прибрзан. Защото в тридесета глава на Сказанието Константин Костенечки ни представя написването на Евангелието и специално съобщава за превод от еврейски на елински език на първото евангелие – от Матей. Следователно, по отношение на новозаветните текстове писателят е бил наясно на какъв език са били написани те, което окончателно оформя недоверието към превода на съвременен български език и към перифразата. Резервираността към изнесените в превода данни изисква да се обърнем към оригиналния текст. Ще цитираме само оня пасаж, в който се споменава „Новият завет“: *аще ли же и нѣкаа встала вѣхъ непревѣдена ѿ ветхѣи, или новѣи по си, и сѣи издаше. что дивно* (105). От оригиналния текст се вижда, че прилагателното име новъ е в мн. ч., т. е. става дума за много „новозаветни“ книги, а не за една, евентуално евангелието от Ма-

тей. Това обстоятелство, както и фактът, че се прави преглед на старозаветните преводи, налага извода, че с формите *קִטְחִיִּי* и *נוֹכְחִיִּי* не се визират книги от двата Завета и следователно не става въпрос за цялостен превод на Библията. От съответния момент на трактата възникват два въпроса: За кой от изброените преводи става дума? Кои книги се обозначават съответно с *קִטְחִיִּי* и *נוֹכְחִיִּי*?

От цитирания в превод откъс добре се вижда, че се говори за два вида „божествени писания“ – за тези, които са били преведени при Птолемей II Филадельф и за останалите, непреведени при него. Става ясно, че за Константин Костенечки при египетския монарх е било преведено само Моисеевото петокнижие, Законът. Наистина като добросъвестен историк писателят въвежда мнението на Йосиф Флавий за цялостен превод на Стария завет, но очевидно не го приема. Той не води полемика, а отхвърля становището на юдейския историк с израза **сто и тридесет години преди раждането на Господ в плът**, който определя края на първия превод. И тъй като тук се съобщава за преводачи, които са се занимавали с „божествените писания“ при Птолемей II Филадельф, т. е. с Моисеевото петокнижие, и за преводачи, които са превели останалите писания от *קִטְחִיִּי* и *נוֹכְחִיִּי* по *סִי*, е ясно, че в случая става въпрос за първия превод на Стария завет. Мимоходом следва да се отбележи, че когато е правен първият превод на Стария завет – Септуагинта (който за писателя е завършен сто и тридесет години пр. Хр.), **новозаветните текстове изобщо не са съществували!** Очевидно е, че преводачът и интерпретаторът са пропуснали този факт. След като при Птолемей II е бил преведен Законът, т. е. първите пет библейски книги, то под названието *קִטְחִיִּי* не се има предвид целият Стар завет, а само втората група от старозаветните книги – Пророците. А що се отнася до съчетанието *נוֹכְחִיִּי* по *סִי*, с него се обозначава не Новият завет, както е в превода и както интерпретира Х. Голдблат, а очевидно третата група от старозаветни книги, която е известна и като Писания. Опора за такова значение на словосъчетанието *וְקִטְחִיִּי*, *וְנוֹכְחִיִּי* по *סִי* се съдържа в прототекста на алюзията – предговорът на книга Премъдрост Иисуса, син Сирахов.

Основна причина да не бъде разбрана историята на първия превод на Стария завет от еврейски на елински език е преди всичко сложният стил на Константин Костенечки, който води интелектуална игра с читателя. Ето защо смятаме за необходимо да представим тук в резюме онази част от втора глава, където се съдържат всички моменти, свързани със Септуагинта и Евтимий. Така читателят, надявам се, ще се ориентира по-добре и в направеното дотук тълкуване.

Главата започва с уподобяване на сръбския деспот Стефан Лазаревич на Птолемей II Филадельф и се възвеличава египетският владетел.

Неговото величие се дължи на това, че е превел Закона („божествените писания“, предадени от Моисей). Въвежда се мнението на Йосиф Флавий за пълен превод на Стария завет. Подчертава се точността на превода, извършен на остров Фарос, и необходимостта всеки превод да следва оригинала – „самият превод изцяло се придържа към това, от което се превежда“ (15). След като посочва покварата в буквите, водеща до богохулство, писателят споменава за „онзи велик художник на славянските писмена... кир Евтимий“ (16), а така също и за неговия ученик Андроник, както и за просветляване на писмената в търновските краища от царя и патриарха¹⁷. Съвсем накратко се говори отново за Евтимий Търновски в съпоставка с другите книжовници и как последният търновски патриарх е изкоренил злото. За да мотивира нуждата от нов превод на Петокнижието, писателят прави преглед на седемте превода на Стария завет. За първия превод се съобщава, че при Птолемей II Филадельф само се е издавало най-първото, но не се казва кое е то, тъй като вече надълго и нашироко е описан първият превод на Закона, т. е. отбелязва се само началото на Септуагинта. Тук по-важен се оказва изразът **сто и тридесет години преди раждането на Господ в плът**, който не само отбелязва края на първия превод, но и оборва твърдението на Йосиф Флавий за пълен превод на Стария завет при Птолемей II Филадельф. Очевидно е, че Константин Костенечки не се интересува ни най-малко от книгите, които са преведени след Тората, след превода при египетския монарх, а се посочва само краят на Септуагинта. След преглед на историята на останалите шест старозаветни превода от еврейски на елински език последователят на търновските книжовници отново се връща към Септуагинта и го коментира в две направления. От една страна, изтъква точността на превода на остров Фарос и мотивира наличието на следващите преводи, които са последица не от незадоволителна работа на преводачите при Птолемей II, а на небрежността на преписвачите. От друга, мимоходом се отбелязва, че което е останало непереведено при египетския цар *ω̄ κ̄ετ'χ̄μ̄ῑ ἢ λ̄ῑ ν̄ο̄κ̄ῑῑ* по с̄ῑ, и него преводачите са превели. Така са представени от Константин Костенечки контурите на превода на Седемдесетте и между тях е вмъкнато направеното от Евтимий Търновски.

Не би следвало да се подминава фактът, че в наслова на втора глава се споменава не само за превода от еврейски на елински език при Птолемей II, но и за другите преводи (и *π̄ο̄τ̄ῑο̄ν̄ ἰ̄ζ̄δ̄ᾱν̄ῑο̄ν̄*), поради което е възможно да се схване, че и те са се покварили на наш език не само тук, но и у българите. Трябва да се подчертае, че другите преводи, изброени от Константин Костенечки, не обхващат само Моисеевото петокнижие, а целия Стар завет или пък част от него. Писателят обаче вече е разяснил какво е преведено при египетския владетел и с израза **но не защото при Птолемей не бяха преведени съвършено** уточнява, че **п о п р а в к а**

та посредством нови преводи се отнася само за първите пет библейски книги. Следователно същите тези книги трябва да се поправят и в Сърбия, както това е станало в България и което е направил Патриарх Евтимий.

Така полученият отговор на поставения въпрос кои книги са били преведени от еврейски на елински език при Птолемей II Филадельф е още едно потвърждение на хипотезата, че Евтимий Търновски е ревизирал Петокнижието. Тълкуваният момент от Сказанието, който е във връзка с поправката на книгите в България, показва извод, идентичен със сведението на Григорий Цамблак.

Не само е възможно, но и би било напълно оправдано за медиевистите, настроени скептично към предлаганата хипотеза за превод на Петокнижието от Евтимий Търновски, представената аргументация да се окаже недостатъчна. Вероятно е отговорът на въпроса да им се стори не съвсем мотивиран и неубедителен, поради което да не приемат, че Константин Костенечки има предвид първите пет библейски книги като обект на ревизия. Сякаш специално за тях писателят е осигурил семиотична защита на поправяните от последния търновски патриарх книги на високо ниво. През целия трактат преминава постановката за значимостта на Моисеевото петокнижие за християнството и за необходимостта то да бъде винаги „в изправност“. Разбира се, в присъщия си стил писателят никъде не е назвал пряко Петокнижието, а е подчертавал ролята на един или друг елемент от него за православие и читателят следва сам да си отговори на въпроса къде се намира съответният елемент. Редицата от въпроси, които по един или друг начин са във връзка с поправяните в България книги, условно бихме могли да сведем до един основен, но неговото формулиране и изясняване ще бъде направено на друго място.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. Кабакчиев, К. Евтимиевата реформа (хипотези и факти). Пловдив, 1997, 159—165; <Същ.> „Ново“ сведение на Константин Костенечки, съобщено и от Григорий Цамблак. – Старобългаристика, 1999, № 1, 80—89.

² Вж. Спасова, М. Още веднъж за Цамблаковото къска дръвца оупразнивь в „Похвално слово за Евтимий“. – Проглас, 1997, № 3—4, с. 37.

³ Вж. Харалампиев, Ив. Книжовните занимания на Евтимий Търновски според Григорий Цамблак. – В: С л а в и с т и ч н и проучвания, В. Търново, 1998, с. 98.

⁴ Вж. Чешмеджиев, Д. Още няколко бележки върху „Похвално слово за Евтимий“ от Григорий Цамблак. – Проглас, 1998, № 1, с. 78.

⁵ Харалампиев, Ив. Цит. съч., с. 98; <Същ.> За Евтимиевата реформа – с хипотези без факти. – Старобългаристика, 1999, № 1, с. 112.

⁶ Вж. напр. Цонев, Б. История на български език. Т. 2. С., 1934, 266—273.

⁷ Русев, П. Естетика и майсторство на писателите от Евтимиевата книжовна школа. С., 1983, с. 19.

⁸ **Ягич, И. В.** Рассуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке. Berlin, 1896 (Codex Slovenicus rerum grammaticarum. Slavische Propyläen. Band 25). München, 1968, с. 96.

⁹ **Константин Костенечки.** Съчинения. Изд. е подг. от А.-М. Тотоманова. С., 1993, с. 8. Следва да се отбележи, че Константин Костенечки е използвал прилагателното име елинъскъ, а не гръчьскъ.

¹⁰ **Goldblatt, H.** Orthography and orthodoxy. Constantine Kostenecki's Treatise on the Letters (Skazánie izъjav'lenno 'o písmenex). Firenze, 1987, p. 113.

¹¹ **Кабакчиев, К.** За преводаческата дейност на патриарх Евтимий Търновски в манастира „Св. Троица“ според Григорий Цамблак. Част втора. – В: Т р у д о в е на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Филологически факултет. Книга I – Литературознание. Том 27 (26). В. Търново, 1992, с. 85, бел. 64.

¹² Вж. **Кув, К., Г. Петков.** Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст. С., 1986, с. 91.

¹³ **Goldblatt, H.** Orthography and..., p. 214, p. 6.

¹⁴ **Марковски, Ив. С.** Въведение в Св. писание на Вехтия завет. Част I. Общо въведение. С., 1932, В. Търново, 1992, с. 138.

¹⁵ **Марковски, Ив. С.** Въведение..., с. 139.

¹⁶ **Goldblatt, H.** Orthography and..., p. 116.

¹⁷ Правдоподобно е мнението, че тук не се имат предвид Иван Шишман и Евтимий Търновски, а личности от епохата на Иван Асен II. Вж. **Талев, И.** Извършил ли е Патриарх Евтимий правописна реформа. – Български език, 1991, № 2, 123–124.